

Петя Карамфилова

ПОКАЗАТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ КАТО СРЕДСТВО
ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ОПРЕДЕЛЕНОСТ В ПОХВАЛНИТЕ СЛОВА
НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ

Сред изследванията, посветени на българската езикова диахрония, важно място заемат проучванията върху средствата за изразяване на определеност. Поради наличието на членна форма в съвременния български език и липсата ѝ в старобългарския език голям интерес сред учените предизвикват проблемите, отнасящи се до генезиса и функционирането на членната форма в езика ни. По тези въпроси е натрупана богата литература, изказани са различни, често противоречащи си становища¹. Изследвачите, занимаващи се с тази проблематика, са единни в мнението, че през среднобългарския период в говоримия български език членните форми са били в нормална употреба². В книжовните паметници от тази епоха обаче са регистрирани много малко случаи на членуване. Очевидно едно явление с широко разпространение в говоримия език не намира място в книжовния, не се превръща в книжовна норма. Този факт може да бъде обяснен с присъщия на книжовния език консерватизъм, особено ярко изявен през средновековието. В този ред на мисли съвсем актуално е твърдението на Б. Цонев, че “литературният български език дори до XVI в. член в същ смисъл не познава”³.

Разглеждането на проблеми, отнасящи се до книжовния език от “търновски тип”⁴, винаги се свързва с характеристиките и измеренията на Евтимиевата правописно-езикова реформа. Тъй като книжовниците, осъществили тази реформа, не са ни оставили сведения за принципите, от които са се ръководили, основен източник на информация за реформата стават произведенията им, отразили тези принципи. Изследванията върху езика на писателите от Евтимиевата Търновска книжовна школа са в основата на формулираните от Ив. Харалампиев два основни принципа на Евтимиевата езиково-правописна реформа. Първият от тях гласи: “Съобразяване с устойчивите черти на стария български книжовен език до втората половина на XIV век и с новоразвити езикови особености,

получили широко разпространение в средновековните български писмени паметници.”⁵

В този принцип е ясно изразен стремежът на търновските книжовници да се придържат към книжовната традиция. Този им стремеж личи и в използваните от тях средства за изразяване на определеност – показателни местоимения, т. нар. членно *иже* и др.

Съчетания от име и показателно местоимение в постпозиция, които по същество представляват отражение на един по-ранен етап на членуването, присъстват още в книжовните паметници от старобългарската епоха. В паметниците от среднобългарския период съчетания от име и показателно местоимение с детерминираща функция също са налице заедно с единични случаи на членуване.

В една своя работа Ив. Харалампиев ясно разграничи случаите на членуване от тези на употреба на съчетание от име и показателно местоимение с определителна служба и посочи, че “с изключение на няколко примера, които несъмнено доказват, че членуването е било факт през среднобългарския период, останалите примери, представляващи съчетание от име и показателно местоимение с определителна служба, не могат да се използват като пълноценен материал за илюстрация на членуването”⁶. Същият изследвач определя случаите на употреба на показателните местоимения с определителна служба в среднобългарските паметници като “една от характерните страни на стремежа за придържане към традицията”⁷. Книжовниците от среднобългарската епоха приемат употребата на показателни местоимения с детерминираща функция за особеност на книжовната традиция и използват това средство свободно, без определена система.

Стремежът на Евтимий Търновски да бъде верен на книжовната традиция се проявява и в използването на познатите от по-стари ръкописи като средство за изразяване на определеност показателни местоимения. Засилената употреба на това средство в произведенията на Евтимий бе отбелязана от Д. Иванова-Мирчева в изследване, посветено на езика на последния търновски патриарх. Авторката посочва пълната липса на член в езика на Евтимий и обяснява засилената употреба на показателни местоимения с определителна функция по следния начин: “...авторът не е могъл да устои на своето собствено говорно съзнание, в което членуването е било свършен факт, но като не желаел или не можел да си позволи да въведе в книжовна употреба тази “некласическа” форма, е засилил употребата на показателните местоимения”⁸.

След като разглежда отношението на Евтимий към традицията във връзка с употребата на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност, Ив. Харалампиев прави следното обобщение:

“...на Евтимий на места му е било особено необходимо да изрази определеност и понеже наистина не е можел да даде място в произведенията си на “некласическата членна форма”, характерна за говоримия език от негово време, послужил си е с известния му от по-старите ръкописи начин за изразяване на определеност”⁹.

Примери за употреба на показателни местоимения с определителна служба присъстват и в произведенията на учениците и следовниците на Евтимий. Ив. Харалампиев посочва наличие на 51 случая на такива употреби в Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак¹⁰. Примери за употреба на показателни местоимения с детерминираща функция се срещат и в произведенията на Йоасаф Бдински и Константин Костенечки.

Предмет на разглеждане в това съобщение са употребите на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност в похвалните слова на Евтимий Търновски. До момента в изследванията, посветени на езика на Евтимий, се посочват само единични примери за такива употреби. Единствен опит за пълно изнасяне на материал е правен от Ив. Харалампиев по отношение на Житие на Йоан Рилски¹¹.

Нашата задача е да попълним тази празнота, като изнесем всички случаи на използване на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност, регистрирани в похвалните слова на Евтимий Търновски. Ще се опитаме да посочим някои особености при тези употреби и ще направим опит за една по-прецизна класификация.

Функционирането на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност ще бъде разгледано във връзка със становището на Г. Сване, че “функцията на т. нар. артикли се състои в ограничението”¹². Под ограничение или конкретизация той разбира следното: “...от ред еднородни величини се отделя една по такъв начин, че тя се представя като позната на реципиента (слушателя, читателя)”¹³. Във връзка с това виждане Г. Сване говори за три степени на релативност (терминът “релативност” се свързва с момента, когато величината е станала известна на реципиента): I степен – “...отнася се към онзи момент от контекста, когато за първи път се въвежда съответното понятие”; II степен – “...отнася се до този момент от контекста, когато за първи път се въвежда понятието не пряко, а косвено”; III степен – “...отнася се към някаква общоизвестна или общопризната величина”¹⁴.

В произведенията на Евтимий по принцип използването на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност се среща в неголям брой примери. Общият им брой в познатите Евтимиеви четири похвални слова е 35. Най-много примери за такива употреби (17) са регистрирани в Похвално слово за Константин и Елена и причината за това е по-големият обем на творбата. В Похвално слово за Михаил Воин

случаите на употреба на показателни местоимения с определителна функция са 6, в Похвално слово за Йоан Поливотски – 5, а в Похвално слово за света Неделя – 7.

Някои особености при изразяване на определеност чрез местоимението в позиция след името, към което се отнася, бяха посочени от Ив. Харалампиев. Според него така се изразява определеност “когато става дума за широко известни понятия, свързани с библейски личности или събития. По-рядко така се членуват имена, с които се назовават главните герои на жития и похвални слова или техни качества”¹⁵. Примерите, с които разполагаме, напълно се вметват в рамките на тази констатация. От такава гледна точка те могат да се разделят на две групи във връзка с характера на предметите, лицата и понятията, за които се отнасят.

I. В първата група са обединени случаите на употреба на показателни местоименения като средство за изразяване на определеност, когато се отнася за понятия, свързани с библейски личности, случки, места и предмети, свързани с библейски събития, както и за понятия, отнасящи се до общохристиянски представи за Небесното царство. Към тази група се отнасят и традиционни формули, въвеждащи цитати от Библията.

1. Първата подгрупа включва понятия, отнасящи се за:

а) конкретни герои и случки от Библията:

– за фараона (Изход, гл. XIV) – *Тъ туъокамингыи съ въсьбнь ввинствешль въ рѣцѣ оудави сѧ, какоже нинюгда г р ъ д ъ н о н ъ фараонъ ГМ 289*¹⁶ – *Този триокаяния с цялото воинство се удави в реката, както някога г о р д и я т фараон;*

– За Ной и Ноевия ковчег (Битие, гл. VI–X) – *(..)* и праведнаго Нова, съ неже с т р а ш н ъ (и) о н ъ кривавъ оудѣла, секыра ГМ 298 – *(..)* и на праведния Ной секирата, с която с т р а ш н ъ я к о р а б (той) направи;

– за Мойсей – *Синь оубо и мгы послѣдоужше, древнѣго крѣпко дръжши сѧ пѣданѣ, съгласника имаще великааго оного въ пророцѣхъ Моусеа, сице заповѣдаващаго ЕК 190*¹⁷ – *Като следваме тези неща, здраво се придържаме към древното предание, имайки за съюзник н а й - в е л и к ъ я с р е д пророците Мойсей, който повелява така:* (с изречението се въвежда цитат от Изход, гл. XX, 4); *Моусей великѣи о н ъ, иже прѣвѣе вожи законъ въ ггоры принесеши ЕК 191 – В е л и к ъ я т Мойсей, който донесе най-напред божия закон от планината;*

– за неверния Тома (Йоан, гл. XX, 20–29) – *И пакъ ѡшма, по с т р а ш н ѣ м ѣ о н о м ѣ осъсани Га и Ба того наре(ч) ГМ 300 – И пак Тома след с т р а ш н о т о докосване Господ и Бог го нарече;*

б) места и предмети, свързани с библейски събития:

– За Христовия гроб и кръста – Тълмѣ и завѣтитѹ повдигнѹша (с) прѣдати въ сече стнѣи о нѣ грѣбѣ, такожде и крѣнѣво прѣ(с) тоѣ мѣсто, нѣ и ж и нѣ о т вѣ р ѡ щ е е о нѣ дѣвѣ ГМ 308 – *На тѣма и забвение се погрижиха да предадат в сече ст н и я гроб, също така и пресветото лобно място, а и животоря щото дѣрво;*

– за светите места – Нижє инѣ никѣже оубѣдѣти възможе с тѣх ѣ ш н ѣ х ѣ мѣстѣ знаніє коѣ ГМ 309 – *И никой не успя да открие някакѣв знак на Светите места;*

в) общохристиянски представи за Небесното царство :

– за небесното войнство – Того вѣ влѣд/кѣж и гѣ и цѣрѣ вѣдѣти прѣ н ѣ и с ч ѣ т е н н а л ѣ н а м ѣ ж ѣ ст в а, л и кѣ в е ж е а р х а н г ѣ л с т ѣ и н, такожде херувими и серафими, начала и госпо(д) стѣла и власти же и прѣстѣли и силѣ ГМ 281 – *Защото за него – владика и господ, и цар знаят не и з б р о и м и т е м н о ж е ст в а, а р х а н г е л с к и с ѣ б р а н и я, с ѣ щ о т а к а х е р у в и м и и с е р а ф и м и, н а ч а л а и г о с п о д с т в а, и в л а с т и, и п р е с т о л и, и с и л и;*

– за справедливата награда на праведните – Насѣтити сѣ вѣсмѣртнѣх твоѣх славы и не т л ѣ н н ѣ и х ѣ ш н ѣ х ѣ н а с л а д и т и с ѣ п о ч ѣ с т е и, и ж е ш т в ѣ к а оубѣждѣшии ти праведным ѣвѣтованіємъ дѣрова ЕК 163 – *Да се наситя на безсмѣртната ти слава и да се насладя на не т л е н н и т е п о ч е с т и, които на угодили те ти праведни с обещание от века дарува.*

2. Към втора подгрупа се причисляват примерите, чрез които се въвеждат библейски цитати и които представляват традиционните формули “реченото”, “писаното”, “пророческото”:

И вѣ и на немѣ видѣти п и с а нѣ о е ш н ѣ о: “Кѣнѣ и вѣсадника въврѣже въ морѣ.” ГМ 289 – *И се виждаше и за него п и с а нѣ о тѣ о: “Коня и ездача му хвѣрли в морето” (Исход, гл. XV, 21);*

Испълни же сѣ рѣка и Фѣлѣи гѣлѣи мѣстѣ кѣнен сѣ вѣсадникѣ оубѣдѣнѣли, и испълни сѣ п р о р о ч ѣ с кѣ о н ѣ ш: “Рѣвѣ изрѣи, ископаи, и вѣпаде сѣ въ гѣмѣ, аже сѣтворѣи.” ГМ 289–290 – *Испълни се реката и мостѣт, наричан Фулѣи, с коне и удавени конници и се испълни п р о р о ч е с кѣ о тѣ о: “Рѣв изрови и ископа и падна в ямата, която приготви” (Пс., VII, 16);*

Испълнѣваше сѣ и на немѣ р е ч е нѣ о е о н ѣ о: “Сѣ д(ѣ) несѣ начинаж възнести тѣ ш т сѣнѣвѣ изранивѣ.” ЕК 185 – *Испълняваше се и за него р е ч е нѣ о тѣ о: “Ето днес започвам да се издигам сред синовете Израилѣви” (Пс. 88:20 – неточен цитат).*

И ничѣже инѣ вѣ слышати, развѣ вѣ благодарѣственѣхъ кѣ бѣ оубѣздѣнѣи гласѣи и д в (д) ѣ с кѣ о е о н ѣ о ш(т) вѣсѣ(х) пѣвѣлемѣ пѣнѣиє, еже: Бѣ, оушима нашими оуслѣшѣхѣмѣ, шѣци наши повѣдѣшѣ намѣ дѣло, еже сѣдѣла въ дѣни ихѣ, въ дѣни прѣвѣхѣлѣ

ГМ 309 – *И нищо друго не се чуваше, освен благодарни гласове, отправяни към Бога, и Давидовият псалм, пян от всички: "Боже, с ушите си сме чули, нашите отци са ни разказвали за делото, което си сторил през техни дни, в дните първи"* (Пс. XLIII, 1).

В обособената от нас първа група примери става дума за широко известни понятия, свързани с библейски личности или събития. Информация от такъв характер представлява неизменна част от представите на всеки християнин, явява се "общопризната или общоизвестна величина"¹⁸. Според класификацията на Г. Сване това е релативност от трета степен.

II. Във втората група са обединени случаите на изразяване на определеност чрез показателно местоимение при назоваване на герои на похвалните слова, техни качества, събития и места, свързани с живота им.

1. Примери при назоваване на герои на похвалните слова:

– за Константин Велики – Родн сѧ оубѡ в ѡлѣжннѣи съ ѡ(т) Кннстѡи и Ёленѣи ГМ 282 – *Роди се, прочее, б л а ж е н и я т от Конста и Елена; Въ Римѣ же тамоу сѣиѡв, великѡа тамо полатѡ своима разори рѣкѡма п ѡ (с) н о п о м н и м ѣ и съ Кннстантинѣ ГМ 298 – Бидейки в Рим, големия дворец разруши със своите рѣце в е ч н о п о м н и м и я т Константин;*

– за Йоан Поливотски – Бѣрѡуж вѡ, ѡко сѡ ѡтѡа она и радостотворнаа дуѡша и подает(ѡ) и сладцѣ зѡрѣдїе прїиметь ЕК 183 – *Вярвам, че с в е т а т а и радостотворна душа ще дари и сладко ще приеме усърдието;*

– за воюващия с Константин Велики Ликий – Бѣгомрѣскѣи ж е тѣ ни тако ѡ(т) злѡветѣ вѣи прѣста ГМ 296 – *Богомерзкия т не се отказа от злѡбата;*

– за починалите свети отци Хрисантий и Мусоний, които, макар и мъртви, подписват решенията на Първия вселенски събор в Никея – Иѡко оубѡ скитѡкѡ написашѡ и по(д)писашѡ стѣи ѡѣи, авїе кѡ кѡвчегѡу пондѡша с тѣи и(х) о н ѣ(х) ѡ(т) цѣ и такѡвѣтѡа кѡ нимѣ провѣрѡша ѣлѣ ГМ 304 – *Когато написаха и подписаха светѣка с в е т и т е отци, веднага трѣгнаха към ковчегѡ на светите (мъртвите – П. К.) отци и с такива думи се обѣрнаха към тях;*

– за грѣцкия философ-езичник, който проповядва срещу Константин – Бѣнезапѡ вѡ нѣмѣ вѣи(с), и в е л е р ѣ ч и в ѣи о н ѣ з ѡ к ѡ оумѣлче, и прѣстѡмѣ помавал, стѡе прѡшѡашѡ кѡрѣнїе ГМ 307 – *Внезапно онемѡ и замлѣкна в е л е р е ч и в и я т (му) език и, като махаше с прѣст, молеше за свето крѣщение;*

– за змея, с който се бори Михаил Воин – И вѡ ѡрганѣ сѡвѣи ключимѣ л ю т а г о с е г ѡ обрѣтѣ зѣмїа, и с имѣ озлѡвѣтѣи начинаеть израднѡе тѡе ѡздѡїе ЕК 177 – *Защото за свое необходимо орѣдие избра л ю т и я з м е й и така*

започна да огорчава твоето изключително създание; Злопратниците
же тъ зъмни, злопратна своа свикъ опашъ ЕК 178 – Злопратният
змеи, като сви своята злопратна опашка;

– за влъхвите, предсказали бъдещето на император Лъв – Не по
лишавъ же и влъхвни прѣдеченни прѣдшша ЕК 188 – Не след дълго и
влъхвите, споменати вече, дойдоха;

– за кесаря Максим, съдия и мъчител на св. Неделя – Бъ един оубо
шт д(в)ни скверннѣти онъ сѣдѣа, изшед на сѣдище, сѣде, свѣтло позорище
оустрункъ ЕК 154 – Ведин от дните скверният съдия, като излезе
на съдното място, седна, като устрои светло зрелище;

– за девойката, спасена от Михаил Воин – (...) наоучивъ тѣх правъж
дръжати свѣрви и чистъж ажъ къ богу любви и того вѣдѣти не на д е д н о е с е
даровашаго тѣмъ чедо ЕК 178 – (...) и като ги научи да се придържат към
правата вяра и към чистата любов към Бога и да знаят този, който им
дарува не о ч а к в а н о т о ч е д о .

2. Следващата подгрупа примери се отнасят до места и събития,
свързани с живота на светците:

Първият вселенски събор, свикан от Константин Велики, е
събитието в следния пример: Какже ли и великѣти онъ и въселенскѣти
свърати хотѣше съвърш и ш(т) него бл(с)венѣа спо(д)вити сѣ ГМ 326 – Как щеше
да събере Великия вселенски събор и от него да получи благословение;

Съи великѣти съвър великѣти(и) црѣмъ Константиномъ второе съвѣтѣи съвра(и)
въ самомъ Іер(с)ликѣ по прѣвшмъ ономъ, иже въ Никеи Бидѣниискон ГМ 324
– Този велик събор, знаем, беше събран в самия Йерусалим от великия
цар Константин за втори път, след първия, който (беше) в Никея
Витинийска – (става дума за събора в Йерусалим);

Что кест(в) прѣславное се и недооумѣнное чудо, которая вишь, которая
таина се? ЕК 172 – Кое е преславно то и непонятно чудо, какъв
предмет, каква тайна е това? – тук по този начин се характеризира
въвеждането на тригодишната Мария в Светая Светих;

Тѣмже, ако видѣша страшно се и несътърпимое прѣршеніе вожіе ЕК 175
– Затова като видяха страшната и непоносима божия закана –
примерът се отнася до невъзможността на враговете да наранят Михаил
Воин, тъй като той се ползва от божията закрила;

И весь оубо оутверди тогда града того съвъръ въ вожиимъ прѣвѣвати
страсъ и того чистѣ заповѣди хранити ЕК 178 – И тогава упѣти цялото събрание
на града да пребивават в страх божи и чисто да пазят заповедите
му (на Бога) – тук става въпрос за града, който Михаил Воин спасява от
змея;

Светлакиши мъченица от с т в д а о н о г о в ъ в а а ш е и в ъ с а , и ж е т о г д а з р а љ ж а р е в н и т е л а с в о е н т в о р љ ш е д о б р о д ѣ т е л и Е К 155 – *По-светла ставаше мъченицата от с р а м а и всички, които тогава гледаха, правеше последователи на своята добродетел* – срамът в случая е резултат от мъченията и униженията, на които е подложена св. Неделя;

Тако оубо и мъченица тогдa повѣдоваше слава божіа, нево оубо и та същи и много видимаго сего светлакише ЕК 155 – *Така прочее и мъченицата тогава проповядваше божията слава; небе прочее е и тя, и много по-светло от в и д и м о т о* – в този пример св. Неделя е сравнена с небето, заради подвизите ѝ;

Бъ н о щ и ж е о н о и с в ѣ т љ в ъ с ѝ а в е л е н в љ т ѣ м н и ц и , т а в и ж е с ѝ е н с п а с љ и и н с љ љ и ж о т п а з в љ Е К 156 – *През н о щ т а ярка светлина възсия в тъмницата, яви ѝ се Спасителят и я излекува от раните* – става въпрос за нощта, която св. Неделя прекарва в тъмницата;

Да тако оубо прїиде на м ѣ с т о н о , и д е ж е б л а ж е н љ и н к о н е ц љ х о т ѣ ш е и с п љ љ н и т и Е К 165 – *Като дойде прочее на м я с т о т о , к љ д е т о б л а ж е н и я т к р а й щ е ш е д а п р и е м е* – примерът се отнася за мястото, където ще се извърши екзекуцията на св. Неделя;

Т е б е в љ в љ ж д е л љ в и ш и , е ж е о т е б ѣ м ж ч е н ѝ а с е г о ш љ р љ ж и х с ѝ н а с љ м р (љ) т Е К 166 – *Като възжелах тебе, м љ ч е н и е т о з а р а д и т е б е , о б р е к о х с е н а с м љ р т* – в случая се определя думата “мъчение” като събирателно за всички мъчения, понесени от св. Неделя.

Вече бе посочено, че при примерите от първата група чрез показателни местоимения се определят “широко известни понятия, свързани с библейски личности или събития”¹⁹. Определените понятия при примерите от втората група в голямата си част не се ползват с такава широка известност, не са станали “постоянна съставна част от кръга на човешките представи”²⁰. Определените форми на тези понятия пряко или косвено се отнасят към тяхно по-ранно споменаване в текста, т. е. според класификацията на Г. Сване при тях е налице релативност от първа и втора степен. Без да бъдем изчерпателни, като случаи на пряко позоваване към по-ранно споменаване на понятието в текста можем да посочим следните:

в љ љ х в и ш и н и Е К 188 – двамата в љ љ х в и с а в љ в е д е н и в т е к с т а с п о м о щ т а н а н е о п р е д е л и т е л н о т о м е с т о и м е н и е “ н љ к а к в и ” – Д в а ж е н љ љ к а в љ љ х в а с к а з а с т а е м о љ , т а к о г р љ љ с к о е н а ч а л с т в о и ц а р с т в о с љ д р љ ж а т и и м а т љ . О п р е д е л е н а т а ф о р м а п р и с л е д в а щ о т о и м с п о м е н а в а н е е б е л е г , ч е т е з и г е р о и с а в е ч е п о з н а т и n a с л у ш а т е л љ . Д о п љ љ н и т е л н о у т о ч н е н и е с е в н а с љ и o т п р и л а г а т е л н о т о “ п р е д р е ч е н и ” , к о е т о з а т в љ р љ д љ в а у в љ з п р и е м а щ и я п р е д с т а в а т а з a и з в е с т н о с т n a г e р o и т e .

града того ЕК 178 – понятието се въвежда чрез разказа на девойката – Сего ради град и сѣи, такоуѣж хотѣ прѣмѣннѣи сѣи неждѣ, оусмотри чѣда своѣ по единомуу и единомуу шдати томоу на сѣиѣдѣ.

лютаго сего... зѣмѣа ЕК 177 – образът е въведен също в разказа на девойката чрез изреченията: Ибо въ семь езрѣк свѣрѣ живеть сѣло лютии Лютии ест(ъ) юнше свѣрѣ, и сѣло лютии. В молитвата на Михаил Воин характеристиката е вече позната (лютаго сего) и се конкретизира – лютаго сего зѣмѣа (“звяр” представлява по-обобщено понятие).

При примерите за косвено позоваване съответното понятие се въвежда за първи път, но то се свързва с вече познати обекти и събития от предходния текст:

богомолскѣи же тѣ ГМ 296 – тази характеристика на Ликиний се споменава еднократно, но на базата на разказа за делата му, предхождащ тази характеристика, на слушателя става ясно за кого става дума.

велеречивѣи оиъ азѣкъ ГМ 307 – тук понятието също е въведено за първи път. Текстът, който го предхожда, обаче дава информация, че “велеречивият език” принадлежи на елинския философ, който укорява Константин за делата му – Еъ сѣиъ оубо томоу сѣцоу, павлено цѣви въ(с), тако некторѣи фѣлософъ елинѣи сѣи, понашаеть и оукарѣеть цѣрѣ, тако дрекни(х) римскѣи(х) цѣрии вътѣчаа разоршоу, новѣи же нектѣиъ въведша самохотѣиѣ же и ненаказаниѣ.

прѣславное се и недооуликиное чудо ЕК 172 – описанието на случилото се се съдържа в предхождащия текст. За присъстващите в храма богомолци е чудо въвеждането на тригодишната Мария в Светая Светих и думите, с които свещеникът Захария се обръща към нея.

стѣда оного Ек 155 – от предхождащия това изречение текст става ясно, че срамът у св. Неделя трябва да бъде предизвикан от мъченията и униженията, на които е подложена – (...) повелѣ вѣти ж и по семь влачѣи по въ семь градѣ, еда како, влачѣиа, оустраиит сѣи и пожреть, покориѣ сѣи.

страшное се и несѣтрѣпѣиоуе прѣциниі ЕК 175 – понятието се споменава за първи път, но предходното изречение разкрива в какво се състои заканата – (...) своего раба невѣрѣдна хранѣше; мѣнѣиалѣи въи и громоувошѣи напрасно на сѣпрѣтивѣиѣи нападишиѣ, въ страх несѣтрѣпѣиѣи тѣѣ въложи.

Примерите, при които е налице релативност от първа и втора степен, преобладават във втората група. Като случаи на определяне чрез показателно местоимение на понятия с по-голяма известност могат да се посочат блажинѣи сѣи като характеристика, типична за светец в средновековната агиография и великѣи оиъ и въселенскѣи сѣвѣрѣ във връзка с ролята на Вселенските събори в църковния живот.

Наблюденията върху употребата на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност в похвалните слова на Евтимий Търновски позволяват да бъдат отчетени и някои структурни

особености. Мнозинството от примерите и от двете групи, които бяха обособени, показват, че изразяване на определеност по този начин се осъществява при именна група, състояща се от два компонента – определение и определяемо (прилагателно и съществително име като части на речта). Показателното местоимение се намира винаги на второ място в именната група в съответствие със закона за индоевропейската енклитика²¹. На второ място в именната група, както е известно, винаги се намира и определителният член, който също се управлява от закона за индоевропейската енклитика²².

И в двете групи има примери, които представляват изключения от посочения модел за детерминиране на двукомпонентна именна група чрез показателно местоимение. При примерите от първата група такова изключение са определените чрез показателно местоимение субстантивирани сложни прилагателни имена *речное оно, писаное оно, пророчское оно*. Чрез тези устойчиви формули се въвеждат библейски цитати. Това са формули, типични за средновековната литература, в която присъстват постоянни позовавания на метатекста (Библията). Към въвеждащите цитати изрази се отнася и групата *дѣдское оно... пѣніе*, която въвежда цитат от Псалтира.

Във втора група са регистрирани два примера за определяне чрез показателни местоимения на субстантивирани сложни прилагателни имена. Едното от тях е *вѣжнннн съ* – широко употребявана в житията и похвалните слова формула при характеризирание на светеца, а второто – *вогмѣтскннн же тѣ* – характеризира врага на Константин Велики Ликиний и носи негативна оценка.

Известно е, че субстантивираните сложни прилагателни имена притежават специфична функция да обозначават предмета като носител на определено постоянно качество²³. Използването им в горепосочените примери спомага за изява на авторската оценка.

Изключения от модела за детерминиране на двукомпонентна именна група представляват и няколко примера от втората група, при които чрез местоименията се определят единични съществителни имена. Става дума за следните примери: *града того; стѣда оного; ноши онои; мѣсто оно; мѣчнннн сего*.

Освен посочените примери за определяне на единични съществителни имена и двукомпонентна именна група, съществуват случаи, които показват, че именната група може да бъде усложнена с няколко определения към едно определяемо. Ексцерпираният материал предлага примери за две и три определения към едно определяемо – *великннн онъ и вѣселенскннн... съвъръ; прѣславленное се и недооуликинное чюдѣ* (две определения) и *страшное се и нестѣтупнннне прѣкциіе вожіи* (три определения). И в тези усложнени именни групи показателното местоимение заема второто място в съответствие със закона за индоевропейската енклитика.

Ексцерпираният материал предлага и три примера, при които между името и определящото го показателно местоимение е вметнат съюз *жѣ*. Става въпрос за следните случаи: *вѣгомилъскѣи жѣ тѣ*; *злѣоуравнѣи жѣ тѣ* *зѣмѣи*; *нощи жѣ оном*. И трите примера са от втората група — отнасят се за герои на похвалните слова или за случки, свързани с живота им. От примерите личи, че съюзът *жѣ* заема място между името и определящото го показателно местоимение и при трите посочени модела — при детерминиране на субстантивирано сложно прилагателно име, единично съществително име и именна група. Вмятането на *жѣ* в посочените случаи не влияе върху значението за определеност. Подобни примери присъстват още в паметниците от старобългарския период.

Материалът, извлечен от похвалните слова на Евтимий Търновски, показва, че при изразяване на определеност чрез показателно местоимение в постпозиция са използвани всички познати от старобългарския език показателни местоимения: *съ* — за близко посочване ("този тук"), *тѣ* — за нелокализирано посочване ("този"), *онѣ* — за далечно посочване ("този там", "онзи"). В количествено отношение местоимението *онѣ* доминира над останалите при изразяване на определеност (24 от общо 35 случая), след *онѣ* се нареждат *съ* (8 случая) и *тѣ* (3 случая). Това количествено съотношение поставя въпроса дали многобройните употреби на *онѣ* са свързани с авторски предпочитания на Евтимий към употребата на това местоимение, или са свързани с контекста. Анализът на примерите позволява да се приеме, че засилената употреба на *онѣ* е по-скоро резултат от условията в контекста. Местоименията все още пазят пространственото си значение и тѣй като се повестува за лица и събития, силно отдалечени във времето от авторовата съвременност, тази отдалеченост намира израз в употребата на местоимението за най-голяма пространствена отдалеченост *онѣ*.

Показателните местоимения винаги се съгласуват по род, число и падеж с имената, които определят.

Наблюденията върху използването на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност в похвалните слова на Евтимий Търновски позволяват да бъдат направени следните изводи:

1. Използването на показателните местоимения като средство за изразяване на определеност само в определени случаи говори за наличие на принцип в Евтимиевата правописно-езикова реформа, който регламентира тези употреби.

2. Употребата на показателни местоимения с детерминираща функция поставя въпроса за отношението на търновските реформатори към говоримия език, от една страна, и към книжовната традиция — от друга.

В едно свое изследване, посветено на езика на Григорий Цамблак, Ив. Гълъбов говори за наличие на компромиси с говоримия език на лексикално и словообразователно равнище²⁴. След подробно разглеждане на

проблема за компромисите в езика на търновските книжовници Ив. Харалампиев отбелязва, че става въпрос не за компромиси, а за спазване на първия принцип на Евтимиевата реформа²⁵. Този принцип се отнася до отношението към книжовната традиция и предполага придържане към нея. В старите ръкописи се допуска използването на показателни местоимения като средство за изразяване на определеност, без тези употреби да се подчиняват на някакви правила. Верен на традицията, Евтимий също използва това средство, но въвежда ясни правила за случаите, при които се допуска употребата на показателни местоимения с детерминираща функция.

3. Категорията определеност, схващана като представяне на определеното понятие като познато на реципиента и извявявана чрез показателните местоимения при примерите от обособената първа група, се реализира въз основа на факта, че става дума за общоизвестни понятия, свързани с библейски личности и събития. При примерите от втората група познатостта на понятието за слушателя се основава на по-ранното му въвеждане в текста, предхождащ определената форма.

4. Изразяването на определеност чрез показателни местоимения се реализира най-често в двукомпонентна именна група, по-рядко при отделни имена. Местоимението винаги заема второ място в съответствие със закона за индоевропейската енклитика, който гласи, че "неударените думи заемат второ място в групата, с която са свързани по смисъл"²⁶.

5. За изразяване на определеност се използват и трите познати от старобългарски език показателни местоимения, като те все още пазят значението си за пространствена отдалеченост.

БЕЛЕЖКИ

¹ За литературата по въпроса виж Е. Дограмаджиева. Членни форми в Банишкото евангелие – среднобългарски паметник от края на XIII в., Бълг. език, 1973, № 1–2, с. 90.

² Вж. К. Мирчев. Историческа граматика на български език, III изд. С., 1978, с. 202.

³ Б. Цонев. История на български език, т. 2. С., 1934, с. 503.

⁴ Формулировката "търновски тип" книжовен език принадлежи на Д. Иванова-Мирчева – В: Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987, с. 173.

⁵ Ив. Харалампиев. Основни принципи на Търновската езиково-правописна реформа. – В: Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Търново, 1995, с. 15.

⁶ Ив. Харалампиев. Евтимий Търновски и членните форми в среднобългарските писмени паметници. – В: Търновска книжовна школа, т. 2. С., 1980, с. 402.

⁷ Пак там, с. 402.

⁸ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски – писател и творец на литературния български език от късното Средновековие. – В: Търновска книжовна школа, т. 1. С., 1974, с. 203.

⁹ Ив. Харалампиев. Евтимий Търновски и членните форми в среднобългарските писменни паметници. – В: Търновска книжовна школа, т. 2. С., 1980, с. 403.

¹⁰ Ив. Харалампиев. За членните форми в езика на писателите от Евтимиевата Търновска книжовна школа. – Български език, 1992, № 4, с. 311.

¹¹ Пак там, 309–310.

¹² Г. Сване. О синтаксическом применении болгарского члена в XIII веке. А. Чергедские тексты. – Scando-Slavica, t. VII, Copenhagen, 1961, с. 237.

¹³ Г. Сване. Цит. съч., с. 237.

¹⁴ Г. Сване. Цит. съч., 238–239.

¹⁵ Ив. Харалампиев. За членните форми в езика на писателите от Евтимиевата Търновска книжовна школа, с. 311.

¹⁶ Цитатите от Похвалното слово за Константин и Елена се представят по преписа на Яков от Путна от 1474 г., издаден от G. Mihaila. *Cultură și literatură Română veche în context european*, București, 1979, с. 281–331 – нататък ГМ.

¹⁷ Цитатите от Похвалното слова за Йоан Полиотски, Похвално слово за Михаил Воин и Похвално слово за св. Неделя се представят по изданието на E. Kałuzniacki. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901, London, 1971, introd. by Ivan Dujcev – по-нататък ЕК.

¹⁸ Г. Сване. Цит. съч., с. 239.

¹⁹ Ив. Харалампиев. За членните форми в езика на писателите от Евтимиевата Търновска книжовна школа. – Бълг. език, с. 311.

²⁰ Г. Сване. Цит. съч., с. 239.

²¹ Виж Ив. Гълъбов. За члена в българския език. – В: Избрани трудове по езикознание. С., 1986, 301–314.

²² Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 305.

²³ J. Kurz. *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka*, Praha, 1972, 33–42

²⁴ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в. – В: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук. С., 1971, с. 89.

²⁵ Ив. Харалампиев. За езиковите “компромиси” в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа. – В: Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Търново, 1995, с. 33.

²⁶ Ив. Гълъбов. За члена в българския език. – В: Избрани трудове по езикознание. С., 1986, с. 306.